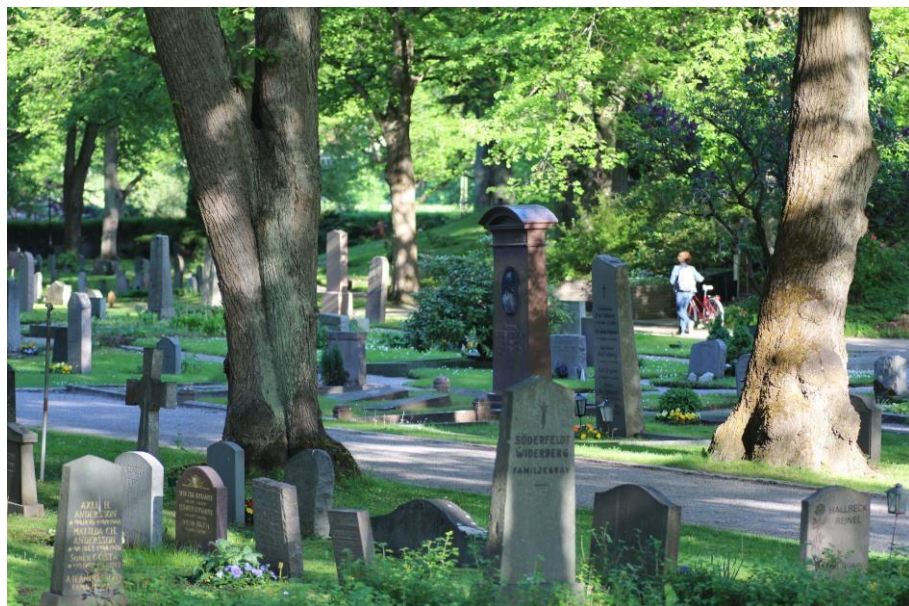

Begravningsplatsen – den nya parken?

Förändringen av begravningsplatsens användning och dess möjlighet som framtida
rekreationsområde

Linnéa Stöckel

Kandidatarbete 15 hp, institutionen för stad och land
Landskapsarkitektprogrammet, Ultuna
Uppsala 2016

Titel: Begravningsplatsen – den nya parken?: Förändringen av begravningsplatsens användning och dess möjlighet som framtida rekreationsområde

Engelsk titel: The Cemetery – the New Park?: The change in the use of the cemetery and its possibility as a future recreation area

© Linnéa Stöckel

Handledare: Helena Espmark, SLU, institutionen för stad och land

Examinator: Ulla Myhr, SLU, institutionen för stad och land

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet, fakulteten för naturresurser och jordbruksvetenskap

Institutionen för stad och land, avdelningen för landskapsarkitektur

Omfattning: 15 hp

Nivå: Grundnivå G2E

Kurs: EX0725, Projekt i landskapsarkitektur

Landskapsarkitekturprogrammet, Ultuna

Nyckelord: användning, begravningsplats, grönyta, kyrkogård, rekreation

Omslagsbild: Bilden är tagen på Nacka norra kyrkogård. Fotot är taget av Linnéa Stöckel den 18 maj 2016.

Publiceringsår: 2016

Publiceringsort: Uppsala

Online publication of this work: <http://stud.epsilon.slu.se/>

Sammandrag

Många av Sveriges kyrkogårdar är platser med historiska och kulturella värden som vittnar om hur samhället och dess sedvänjor förändrats under historiens gång. De skyddas av kulturminneslagar och har därmed en större chans än vanliga grönområden att fortleva som grönytor. Samtidigt är stora förändringar av det svenska samhället att förvänta de kommande 50 åren, vilket kan komma att påverka såväl kyrkogårdarnas utformning som nyttjandet av dess ytor. Syftet med denna uppsats är att undersöka hur kyrkogårdar används i dag, om de kommer att kunna användas som rekreationsområden och människors syn på det. Genom en enkätundersökning via webben fick de tillfrågade svara på ett antal frågor om vad de gör på kyrkogården samt vad de tycker är acceptabelt att andra gör där. För att få ett brett underlag riktades enkäten till personer mellan 14-85 år i fyra olika städer i Sverige. Det genomfördes även en intervju via mejl med Stockholms kyrkogårdsförvaltning för att få en bild av hur de som arbetar med kyrkogårdar ser på ämnet. Svaren visade på en tydlig konsensus från de tillfrågade; upplevelsen, framförallt i form av att kunna vistas på ytor som tilltalar själen, ses som ett positivt komplement till det primära syftet med besöket på kyrkogården – att sörja och visa respekt för de avlidna. Det här är den syn som uppkom i Sverige först i början av 1900-talet. Resultatet visar att synen på acceptabelt uppträdande på svenska kyrkogårdar inte kommer att förändras i någon nämnvärd utsträckning under överskådlig tid, eftersom traditioner och uppfattningar till stor del tycks förbli opåverkade trots genomgripande förändringar inom andra områden i samhället.

Abstract

Several of Sweden's churchyards are sites with historical and cultural value that bear witness to the changes of our society and customs over the course of history. They are protected by cultural heritage laws and therefore have a higher chance than ordinary greenspaces to prevail. At the same time, large changes in the Swedish society is to be expected in the next 50 years, which can affect the shape of the cemeteries as well as the use of its space. The purpose of this essay is to examine how churchyards are used today, if they might be used as recreation areas and peoples view on that. Through a survey via the web the interviewees had to answer a number of questions as to what they do on the churchyard, as well as what they think is acceptable for others to do there. For a wide basis the survey was directed towards people between the ages of 14-85 in four different cities in Sweden. Additionally, an interview with Stockholm's cemetery management was carried out through email to get an understanding of how the people working with churchyards feel about the subject. The answers showed a clear consensus; the experience, especially in the form of being able to reside on spaces that appeals to the soul, is seen as a positive addition to the primary purpose of visiting the churchyard – to mourn and show respect for the deceased. This view arrived in Sweden in the beginning of the 20th century. The result shows that the view on acceptable behavior in Swedish churchyards won't change to a significant extent in the foreseeable future, because traditions and perceptions remain largely unaffected despite fundamental changes in other areas of society.

Innehåll

Introduktion.....	5
Bakgrund	5
Begravningsplatsens utveckling.....	5
Syfte.....	6
Frågeställning.....	6
Avgränsningar.....	7
Begrepp	7
Metod	7
Litteraturundersökning	8
Kyrkogården i dag.....	9
Nutida användning - kyrkogårdsrecreation	9
Kyrkogården i framtiden?.....	9
Okonventionella användningar	11
Kyrkogården utomlands.....	11
Resultat	12
Hur ofta besöker du en kyrkogård?	12
Åldersfördelning	13
Vad är okej att göra på en kyrkogård?.....	13
Vad gör folk på en kyrkogård?	14
Intervjusvar.....	14
Diskussion	15
Metoddiskussion	17
Referenser.....	20

Introduktion

Sveriges städer expanderar och behöver därmed ofta förtätas (Sveriges kommuner och landsting 2015). Det leder till att grönområden i allt större utsträckning tas i förfogande för bebyggelse. Med anledning av att människor behöver grönområden för rekreation och avkoppling, vill jag undersöka hur människor ser på att använda kyrkogårdar som ett grönt rum och inte enbart som en traditionell kyrkogård. Kyrkogårdar är redan etablerade grönytor, som på grund av skyddslagstiftningen inte kommer att försvinna i första taget. Om synsättet är på väg att förändras kan det bero på många olika faktorer, varav vissa kan ha särskilt stor påverkan på förloppet. En av anledningarna kan vara det faktum att Sverige i dag är ett av världens mest sekulariserade länder (Smålandsposten 2015). Om religion inte längre har lika stort inflytande på våra liv är det möjligt att det även förändrat hur vi ser på och använder kyrkogårdar. Ett annat skäl kan vara socialt oskrivna regler som påverkar hur vi beter oss på dessa ytor.

Bakgrund

I och med att man idag bygger tätt så minskas stadens grönytor (Sveriges kommuner och landsting 2015). Grönskan i staden är viktig ur ett folkhälsoperspektiv samt bidrar även med möjlighet till socialt umgänge. Människor med tillgång till grönytor har lägre stressnivåer, blodtryck och dödlighet. Dessutom är de även fysiskt aktiva i högre grad, vilket gäller både vuxna och barn. Det i sin tur leder till en ökad livslängd och mentalt välmående (Löhmus Sundström 2015, ss. 2-5).

Grönska i staden har även flera positiva effekter på miljön, bland annat bidrar den med att sänka temperaturen, hjälper till med avvattningen och minskar ljudföroreningar samt renar luften (Boverket 2010, s.11). I översiktsplaner ingår ofta kyrkogårdar som en del av grönstrukturen (Sörensen & Wembling 2008, s.5).

Kyrkogården är även en plats med ett historiskt och kulturellt värde; Sverige har kyrkogårdar från varierande tidsåldrar, bland annat en bevarad från så tidigt som 1200-talet (Svenska kyrkan 2012). Begravningsplatsernas utformning vittnar om hur samhället och dess sedvänjor förändrats under historiens gång. Till skillnad från många andra grönområden skyddas kyrkogårdar under kulturminneslagar som innebär att dessa grönytor har en större chans att fortleva;

”Kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser tillkomna före 1940 får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd från länsstyrelsen. Detta gäller även vissa yngre kyrkobyggnader och begravningsplatser utvalda av Riksantikvarieämbetet” (SFS 1988:950).

Begravningsplatsens utveckling

Innan kristendomen satte sina spår på den svenska begravningskonsten, brukade man bränna sina döda i så kallade brandgravar. Jordbegravningar förekom endast sporadiskt och utgjordes då av enskilda jordfästningar nära hemmen (Lundquist 1992, s.12).

Kristendomen introducerades i Sverige redan under 300-talet men processen var långdragen och en fullständig konvertering skedde inte förrän år 1200 då man förbjöd dyrkandet av den tidigare asatron (Larsdotter 2008). Med konverteringen följde även förbudet mot brandgravar och krav infördes på att lik skulle begravas på kyrkogårdar. (Lundquist 1992, s.12) Dessa var oftast små och de var alltid inhägnade med en mur av trä eller sten.

Kyrkogården hade under medeltiden flera funktioner; det var en gemensamt ägd plats och fungerade som en mötesplats för sockens församling men hade även utrymme för bland annat marknader och handel (a.a., s.15).

Under reformationens år på 1500-talet tog staten över plikter och privilegier som tidigare varit ålagda kyrkan (a.a., s.17). Adeln var på frammarsch och var de som kom att tjäna mest på den nya fördelningen, de använde kyrkogården för att hitta byggmaterial. Adelsståndets behandling av kyrkor och dess tillhörande kyrkogårdar innebar en kraftig skiftning i synen på kyrkogården; bruk, seder och respekten för gravplatsen försvann i många avseenden. Kyrkogården fick i de flesta fall fungera som betesplats för klockarens eller bygdens kreatur (a.a., s.18.).

Utvecklingen under åren hade alltmer lett till att kyrkan blev den nya begravningsplatsen; från att enbart ha varit en förmån för män ur det andligaståndet blev det sedan även vanligt för kungliga, aristokratin och de som hade råd att köpa sig en gravrätt. I och med att själva kyrkan kom att användas som begravningsplats för dem som inte tillhörde ”gemene man” hamnade kyrkogården i skymundan (Lundquist 1992, s.19).

1710 kom den sista pestepidemin till Sverige (Västerbro 2014) vilket ledde till den förändrade innebörden av hygien (Lundquist 1992, s.21). Kyrkogården började flyttas ut utanför städerna och byarna som en följd av hälsoaspekterna (a.a., s.24).

I slutet av 1800-talet började kyrkogårdarnas utformning förändras på allvar och kyrkogårdarna som vi är vana vid i dag tog sin form. Som ett resultat av tidigare århundradens bristande intresse, hade en allmän vanvård spridit sig och folket visade bristande hänsyn för de dödas minne. Som en reaktion på detta bestämde sig kyrkan och kronan för att försöka förändra synen på det hela (Lundquist 1992, s.29).

Begravningsplatsen på landet såväl som inne i staden började anta en ny karaktär i skepnad av den inhängande parken (a.a., s.26). Den så kallade parkkaraktären influerar kyrkogårdsarkitektur och kyrkogårdsarbete än idag. (a.a., s.30). Samtidigt som den prydliga kyrkogården blev populär utvecklades även en annan stil som var dess raka motsatt; skogskyrkogården (a.a., s.33).

Kyrkogårdens banbrytande utveckling som inleddes under 1800-talet började under 1900-talet att gå tillbaka. Den pampiga begravningsplatsen fick ge vika för den okonstlade. Utformningen gjordes enklare och mer minimalistisk och fokus lades istället på sorgebearbetning och meditation (Sörensen & Wembling 2008, s.3). 1959 fick minneslundar sin introduktion men blev inte vanliga i större omfattning förrän på 2000-talet (Pettersson & Reimers 2015, s.10).

Syfte

Att ta reda på hur kyrkogårdar används i dag och att analysera och diskutera om de kommer att kunna användas som rekreatiomsområden samt redovisa människors syn på användning av kyrkogårdarna för detta ändamål.

Frågeställning

Vad kan en kyrkogård ha för användning, kan denna komma att förändras med tiden och om så sker, på vilket sätt och varför?

Avgränsningar

Arbetet avgränsades till Sverige, med visst utrymme för mindre jämförelser med kyrkogårdar utomlands. Enkäten skickades till personer boende i Uppsala, Stockholm, Lund och Kalmar. Intervjun skedde med en kyrkogårdsarbetare knuten till kyrkan i en av dessa fyra städer.

Begrepp

Begravningsplats: Jag har valt att definiera begreppet begravningsplats som ett utrymme utomhus med gravar, vilket i denna uppsats även innefattar kyrkogårdar. Skillnaden mellan begravningsplats och kyrkogård är att den första antingen saknar en byggnad eller har ett tillhörande kapell medan den senare alltid är knuten till en kyrka.

Grönstruktur: ”Grönstruktur i städer och tätorter är, liksom bebyggelsestruktur och trafikstruktur, en överordnad struktur som består av ett nätverk av små och stora gröna områden av olika karaktär och funktion” (Boverket 2012, s.11). Grönstrukturen är den del av kommuners areal (oberoende av markägare), både i och utanför städer och tätorter, som utgörs av ”gröna” eller vegetationsklädda ytor.

Gravvård: Gravmarkeringar i form av till exempel gravstenar, smideskors eller moderna glasskulpturer.

Metod

Metoderna för det här arbetet består av en litteraturbaserad teoridel, en enkätundersökning och en intervju. Teoridelen utgår från litteratur, aktuella artiklar, rapporter och faktablad för att beskriva hur kyrkogårdens användning förändrats under historiens gång, hur dess användning kan se ut i dag och vad som eventuellt kan hända i framtiden till följd av samhällets skiftningar och klimatförändringar.

Den största delen av arbetet består av enkätundersökningen, som syftar till att få fram ett brett underlag över hur allmänheten tänker kring frågeställningen. Metoden gör det möjligt att nå många på ett lätt och enkelt sätt. Förutom basuppgifter om personens ålder, kön och hemvist, innehåller enkäten konkreta frågor om ifall personen räknar sig som religiös eller ej, hur ofta en kyrkogård besöks, vad som anses vara helt i sin ordning att göra på en kyrkogård samt om det finns någon skillnad i synsätt på acceptabla aktiviteter beroende på kyrkogårdens ålder, storlek, och lokalisering.

Basuppgifterna är tänkta att göra det möjligt att analysera svaren med hänsyn till olika grupper av människor. Övriga frågor syftar till att belysa vad personerna tycker i de sakfrågor som uppsatsen handlar om. Frågorna är begränsade i antal för att minska risken att personer avstår från att svara på grund av alltför stor tidsåtgång. Svarsmöjligheterna är av flervalsskaraktär istället för i fritext, dels eftersom det troligen ökar viljan att besvara enkäten och dels eftersom det blir enklare att tolka resultatet – fritextsvar kan vara mycket svåra att gruppera på ett strukturerat sätt.

Enkätundersökningen utfördes genom ett webbformulär som distribuerades via e-post till vänner, bekanta och till deras kontakter (totalt cirka 900 mottagare). Därmed räknade jag med att få en hög svarsfrekvens. Personerna som deltog i

undersökningen är i åldrarna 14 upp till 85 år och är alltifrån studenter till pensionärer och olika yrkesgrupper. De är boende i områden knutna till Stockholm, Uppsala, Kalmar och Lund. Stockholm med omnejd valdes för att inkludera en riktigt stor stad. Uppsala i sin tur är en relativt stor stad men har samtidigt en glesbygd precis utanför stadskärnan. Området kring Lund är med för att inkludera tätortsinvånare i södra Sverige. Kalmar är ett exempel på en mindre stad med närhet till omkringliggande landsbygd. Orterna valdes utifrån att få ett perspektiv från två olika delar av landet (Mellersta- och södra Sverige).

Den första frågan i enkäten lät deltagarna svara på vilket kön de identifierade sig som, man eller kvinna, för att se om det var någon skillnad beroende på kön. Den tillfrågade fick sedan skriva i sin ålder och sin hemort, detta för att avgöra om synen skiftar generationerna emellan och om omgivningen kan tänkas påverka svaren. De medverkande fick välja om de ansåg sig vara religiösa eller inte och fick skriva i vad de gjorde när de besökte kyrkogården, i avsikt att se om religionen påverkade synsättet och få en förståelse för vad människor faktiskt använder kyrkogården till idag. Personen fick sedan klicka i vad de tyckte var acceptabelt att göra på kyrkogården och de kunde välja hur många alternativ de ville. Alternativen valdes utifrån vad jag trodde kunde ske på en kyrkogård. Därefter fick de även svara på om de tyckte att det var någon skillnad på hur de betedde sig på kyrkogården beroende på om denna låg i anslutning till en kyrka, om den befann sig på landet eller i staden, om den var stor eller liten eller om den var äldre eller modern. Valmöjligheterna som fanns var ja eller nej. Denna metod valdes för att minska antalet frågor samtidigt som jag ville se om det var någon skillnad eller inte mellan alternativen. Deltagarna fick även ange hur ofta de besöker kyrkogården, alternativen var varje vecka, varje månad, några gånger om året eller aldrig. Detta för att få svar på om kyrkogården utnyttjas i någon större uträkning i dagsläget. Följebrevet som skickades ut med enkäten är följande:

Hej! Jag går mitt tredje år på landskapsarkitekturprogrammet på SLU. Jag gör en undersökning till mitt kandidatarbete, om ni har en minut över får ni jättegärna göra den här enkäten: <http://kyrkogardenkat.surveymesh.se/application/start?id=59d97177-3c33-4fb2-84a8-715dfc71e8f1> Tack på förhand! Mvh
Linnéa Stöckel

Jag genomförde också en intervju med Stockholms kyrkogårdsförvaltnings avdelningschef för att få en förståelse kring hur de som arbetar med kyrkogårdar ser på frågan. Ett mejl skickades till 4 kyrkogårdar inom de valda städernas gränser med frågor gällande vilka regler som fanns på just deras kyrkogård, om det fanns några ”oskrivna” regler samt hur vanligt förekommande olika rekreativitet var på begravningsplatsen. Tyvärr var det bara en av mottagarna som svarade.

Litteraturundersökning

I teoridelen förklaras hur kyrkogården används i dag och vilka framtida förändringar som kan bli aktuella, vilket är av betydelse för att förstå varför de tillfrågade i enkäten svarade som de gjorde. Jag har gjort en litteraturundersökning för att få en insikt i hur användningen har förändrats genom tiden och förstå hur kyrkogården utformats och använts sedan dess uppkomst; dess skiftningar på grund av förändrade förhållanden hos makten, influenser utifrån, förändrad statsreligion och synen på denna, samt lokala och kulturella skillnader.

Kyrkogården i dag

Dagens kyrkogårdar ägs ofta av svenska kyrkan eller kommunerna. I till exempel Stockholm har kyrkogårdsförvaltningen hand om 11 begravningsplatser (Stockholms stad 2013), men det finns även några privatägda ute i landet och där är det ovisst om funktionen som kyrkogård är bestående (Karlsson Ambrose 2014).

I framförallt storstäderna har det successivt blivit allt vanligare att välja kremation istället för traditionell jordbegravning. Enligt SKKF, Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, kremerades ca. 85% av de avlidna i Sverige under 2015. Det var stora skillnader mellan de 52 orterna med egna krematorier; i 14 av dem, främst större orter i de södra delarna av landet, kremerades över 90% av de avlidna. Det kan jämföras med 5 av dem, huvudsakligen mindre orter i norr, där färre än 60% av de avlidna kremerades (Ahlman & Samuelsson 2016, ss.3,4,7).

Eftersom jordbegravning utan undantag innebär att gravsten och övriga attribut förknippade med gravvården ska finnas, påverkar det givetvis utformningen av kyrkogården som helhet. Vid kremation kan urngravar väljas, innebärande att en traditionell gravsten placeras ut. Alternativt kan askan strös ut i en minneslund på kyrkogården, eller spridas i naturen, efter tillstånd från Länsstyrelsen (Sveriges Begravningsbyråers Förbund 2014).

För kyrkogårdar finns det övergripande gemensamma regler med vissa lokala tillägg. De regler som kan ses som allmänna är följande (Svenska kyrkan 2013):

- » Besökande ska visa vördnad för platsen och ha ett beteende och uppträdande som respekterar de dödas vilor.
- » Vanligt att man inte får framföra fordon.
- » Aktiviteter som idrott, lek och blomlockning får ej förekomma. Förbud finns för jakt och fiske.
- » Om inte förbud mot hund finns får man ta med dessa kopplade så länge man plockar upp efter dem.

Nutida användning - kyrkogårdsrekreation

Emma Hansson, landskapsingenjörsstudent, har studerat nutida användning av kyrkogården i form av fenomenet kyrkogårdsrekreation, sett ur kyrkogårdsförvaltningarnas, inte allmänhetens, perspektiv. Förvaltningarna visar sig vara positivt inställda till att anläggningarna används för rekreation och ökat användande av anläggningarna, med förbehållet att det inte påverkar fridfullheten på kyrkogården, respekten för platsen och att kyrkogården inte blir alltför lik en park (Hansson 2013, s.31). Studien visar även att influenser från andra kulturer och förtätning av städer lett till att kyrkogården i allt större utsträckning används i rekreativt syfte.

Kyrkogården i framtiden?

Frågan är om det minskande antalet jordbegravningar kommer att påverka utformningen av kyrkogårdarna på sikt, bland annat i form av fler och större minneslundar. Om så sker, är frågan om även vårt beteende och uppträdande på kyrkogårdarna kommer att förändras. Inte minst med tanke på att långa rader av gravstenar kan komma att ersättas av grönytor av mer allmän karaktär (Röstlund Jonsson 2015).

Ett annat möjligt scenario, om ytorna för kistgravar minskar, är att de ersätts med flertalet mindre minneslundar. Det gäller exempelvis för den nya kyrkogård som är tänkt att anläggas på Järvafältet (Tottmar 2016). Rimligen kommer det att påverka den slutgiltiga utformningen av kyrkogårdens ytor.

Det finns dock vissa saker som talar emot att kyrkogårdarna kommer att behöva förändras rent utformningsmässigt. Enligt bland annat Ankarbergs begravningsbyrå i Jönköping, finns det en mycket tydlig trend bland unga människor att vilja ha jordbegravning istället för kremering, eftersom jordbegravning uppfattas som mer skonsamt för miljön (Mellergårdh 2013). Inflödet av nya kulturer och religioner utgör en annan faktor som kan få behovet av ytor för jordbegravningar att öka, snarare än minska, eftersom kremering inte är tillåtet enligt varken Islamsk eller judisk tro (Sveriges begravningsbyråers förbund 2009, ss.11, 13).

Framtida klimatförändring kan komma att leda till ett behov av nytänkande vid planering av nya kyrkogårdar, men även ställa krav på förändringar av vissa befintliga, huvudsakligen äldre, kyrkogårdar. En tilltagande global uppvärmning, som kan leda till såväl perioder med lång och kraftig torka som intensiva skyfall, innebär nya utmaningar vid val av växlighet och vid utformning av landskapet som helhet (SMHI 2004, s.4). Skyddande vallar kan behöva uppföras och lågt belägna delar av kyrkogårdarna höjas, alternativt kompletteras med dammar eller andra avrinningsmöjligheter för att minska risken för lokala översvämningar. Redan nu finns flera exempel på framförallt äldre kyrkogårdar som drabbats hårt i samband med översvämningar, vilket lett till svåra skador på landskapet och jobbiga upplevelser för människor som fått se anhörigas gravar bli förstörda (Gustafsson 2008).

Storstäderna präglas allt mer av en ökande befolkning av mångkulturell karaktär. Större ytor kan komma behöva tas i anspråk, helt nya kyrkogårdar kan behöva planeras och färdigställas och de disponibla ytorna kan behöva anpassas i allt större utsträckning, för att tillgodose behovet av att erbjuda alla människor, oavsett trosbekännelse, en sista vila. Skillnader i utformning av kristna, judiska och muslimska gravplatser är tämligen påtagliga (Tottmar 2016), vilket troligen kommer att behöva beaktas alltmer.

För vissa delar av landsbygden, främst i Norrlands inland och delar av Bergslagen, är bilden den motsatta (Wikner 2009, s. 3). Stora delar av den yngre befolkningen flyttar till större städer, många gånger belägna långt ifrån den ursprungliga hemorten, för att studera och arbeta., vilket leder till en successiv avfolkning av glesbygden och en alltmer ålderstigen kvarvarande befolkning (Statiska centralbyrån 2009, s.16).

Sverige har haft en stadig befolkningstillväxt de senaste 70 åren. Befolkningen har ökat från ca. 7 miljoner 1950 till dagens närmare 10 miljoner, d.v.s. en ökning på ca. 43% (Statiska centralbyrån 2016). Prognosen pekar samtidigt på en fortsatt ökning, upp till ca. 13 miljoner 2060. Till det ska läggas en genomgripande demografisk förändring, både sett ur ett historiskt perspektiv men framförallt ur ett framtida perspektiv. Medellivslängden höjs, fruktsamheten minskar och nettoinvandringen ökar (Statiska centralbyrån 2009, ss.15, 16, 18).

När parkerna blir färre och mindre till ytan, kanske lugn och ro blir svårt att uppnå där. Frågan är om det i så fall kan leda till ett ökat behov av att använda kyrkogården som plats för återhämtning och rofylldhet. Detta behov, som blir allt viktigare i dagens hektiska samhälle, kan till slut komma att tvinga fram en förändring av kyrkogårdens användning. Det som är viktigt att ha i åtanke är att

människor behöver långsam och stegvis förändring över en längre tidsperiod för att se förändring som något positivt, bekvämt och acceptabelt (Carmona et al. 2010, s.425).

Okonventionella användningar

Turism har blivit en del av vissa kyrkogårdars funktion. Guidade turer förekommer på bland annat Uppsala gamla kyrkogård, Skogskyrkogården i Stockholm och Norra kyrkogården i Lund, där guiderna tar upp historien, begravda personer av betydelse och tidig gravkultur (Svenska kyrkan 2016).

Ett förändrat beteende på en kyrkogård kan även vara kopplat till dess belägenhet rent geografiskt, exempelvis om den utgör någon form av barriär i ett område. Som exempel kan nämnas Norra kyrkogården i Kalmar, där det tidigare rådde förbud mot att cykla. Eftersom en grusväg genom kyrkogården utgjorde en praktisk genväg för många och hade ett underlag som var bra att cykla på, valde många att cykla rakt igenom kyrkogården, trots förbudet. I dag är cykelförbudet borttaget, vilket visar att kyrkogårdens funktion kan komma att ändras delvis, om brukarna efterhand ändrar dess användning¹.

Kyrkogården utomlands

Det finns kulturella skillnader i hur invånare sörjer och visar respekt. I vissa länder och kulturer sörjer inte befolkningen på samma sätt som vi i Sverige ofta är vana vid, istället firar man ofta döden. I till exempel Mexiko och på Haiti sjunger och pratar anhöriga om de döda vid deras gravar, vilket bidrar till att ge kyrkogården en livligare atmosfär. Även picknick på kyrkogården är ett sätt att visa respekt för de avlidna (UR 2005). Med en införsel av människor från andra kulturer kan nya sedvänjor sprida sig i form av kombinationer av flera olika traditioner eller som helt nya skapelser.

Ett annat exempel som är värt att nämna gällande skillnader mellan svenska och utländska begravningsplatser är Storbritannien. Svenska kyrkogårdar har under flera århundraden inspirerats av Englands kyrkogårdar och parker, med stora liknelser i såväl planering som slutgiltig utformning (Lundquist 1992, s.19). I Storbritannien under 1800-talet fanns precis som i resten av Europa ett intresse i att skapa kyrkogårdar med parkliknande karaktär. Denna viktorianska urbana kyrkogård var en del av den bredare så kallade "parkfamiljen", många designade av etablerade landskapsarkitekter. Utöver funktionen som gravplats, betraktades de även som platser där man kunde vistas och promenera på ett mer värdigt och upplyftande sätt. Ett av syftena med 1800-talets lagstiftning för nya begravningsplatser verkar ha varit att i sinom tid låta dem bli allmänna öppna ytor (Worpole 2007, s.6). Denna syn har dock försvunnit i viss grad under årens gång (a.a., s.2). Likväl började kyrkogårdarna under det sena 1980-talet att återigen uppskattas som designade landskap. Kyrkogårdar började inskrivas i "Register of Parks and Gardens" och 2004 fanns det 110 begravningsplatser listade.

Tack vare sina historiska och kulturella värden är många av kyrkogårdarna inne i Storbritanniens städer bevarade och utgör där en stor del av städernas allmänna grönytor (a.a., s.4). I dagsläget finns det dock inga konsekventa förordningar när det gäller tillämpning och accepterade former av beteende på

¹ Ingrid Axelsson, Medlem i Kalmars församling, Muntlig intervju, 2016-04-24

kyrkogårdar i Storbritannien. Kyrkogården får inte heller lika mycket uppmärksamhet när det gäller införande av nya stadgar som annars är vanligt för parker (a.a., s.4). Följden har blivit att flera gamla oanvända kyrkogårdar förvandlats till offentliga rekreatiomsområden, som hyser park- och lekutrustning. Andra stängda kyrkogårdar har istället omvandlats till fristäder för djurliv (a.a., s.7). Detta är dock inte något som uppskattas av alla. Oavsett religiös tillhörighet, anses kyrkogården ofta som något heligt (a.a., s.6).

Resultat

I denna del presenteras en sammanfattning av svaren på enkäten samt vad som kom fram vid intervjun. Länken till enkäten skickades ut till cirka 900 personer, med en bedömd svarsfrekvens på 70%. Av de 610 personer som besvarade frågorna var 77% kvinnor och 23 % män. Till exempel svarade 98 % av männen och 99 % av kvinnorna att sitta på bänk var acceptabelt, 1 % av både männen och kvinnorna tyckte att bollsport var en aktivitet som var lämplig på kyrkogården. Då det i samtliga fall var en mycket liten skillnad på svaren mellan män och kvinnor har jag inte gjort någon uppdelning av resultatet baserat på kön.

Jag kunde inte heller konstatera något entydigt mönster beträffande om man bodde i en stor stad, liten stad, landsbygd, innerstad eller förort. Till exempel svarade 1 % av Uppsalabor, boende i Stockholm, Lund och Kalmar att en begravningsplats med eller utan kyrka påverkade medan 95 % av de olika ortsborna svarade att en kyrkogård i staden eller på landet inte gjorde någon skillnad på hur man betedde sig.

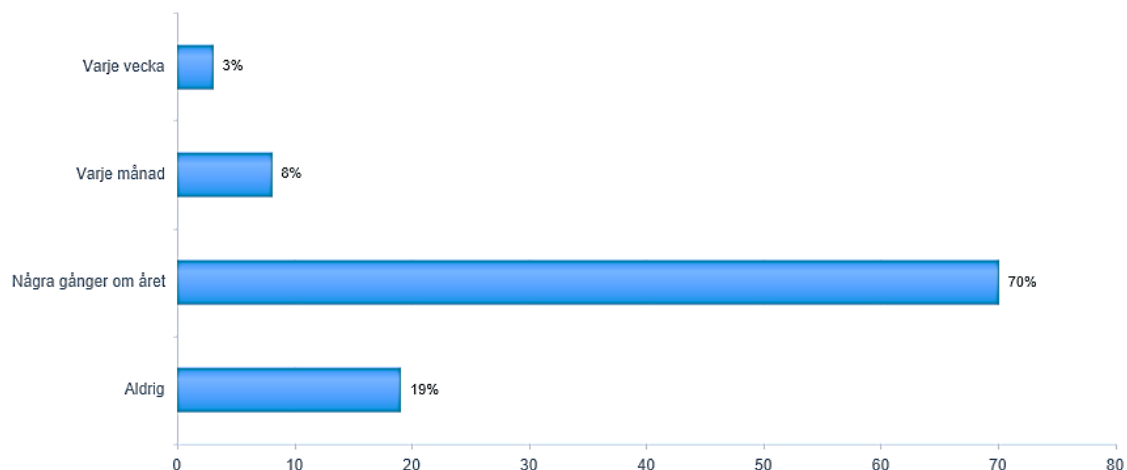
Motsvarande gällde för ålder, där inga signifikanta skillnader kunde konstateras beträffande olika åldersgrupper.

15 % ansåg sig vara religiösa, deras svar skiljde sig dock inte i någon väsentlig utsträckning från dem som karakteriserade sig som icke-religiösa, exempelvis 21 % av de religiösa ansåg att det var okej att motionera på kyrkogården motsvarande 23 % hos de icke-religiösa.

Hur ofta besöker du en kyrkogård?

Majoriteten av respondenterna, 70 %, besöker en kyrkogård några gånger om året. Noterbart är att 20 % av de som ansåg sig vara religiösa besöker en kyrkogård flera gånger i veckan, vilket kan jämföras med kategorin icke-religiösa där 6 % angav att de gör samma sak.

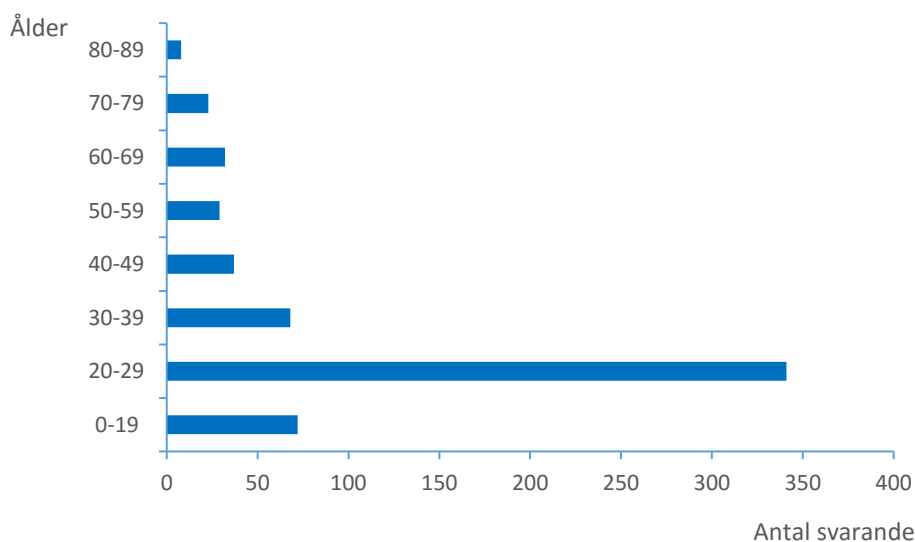
Den näst största gruppen uppgick till 19% och utgjordes av personer som aldrig besöker en kyrkogård.

Tabell 1. Tabellen visar hur ofta samtliga tillfrågade besöker en kyrkogård.

Åldersfördelning

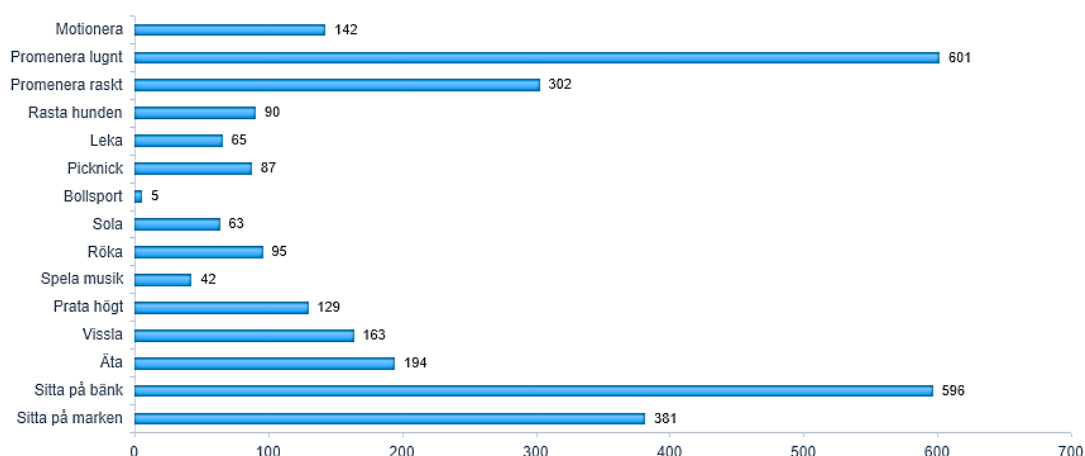
Som presenteras i tabell 2 var åldersfördelningen i resultatet påtagligt ojämn på grund av det mycket stora antalet svaranden i åldersgruppen 20-29 år.

Tabell 2. Tabellen visar i vilka åldersgrupper de tillfrågade tillhör.

Vad är okej att göra på en kyrkogård?

I tabell 3 kan man avläsa att en klar majoritet av de tillfrågade tyckte att det var acceptabelt att sitta på en bänk. Motsvarande gällde beträffande att promenera lugnt på kyrkogården. Ungefär hälften tyckte även att det var okej att sitta på marken och promenera raskt. Det var tydligt att ytterst få tyckte att bollsport är något som bör förekomma på kyrkogården, då endast 5 kände att det var godtagbart.

Tabell 3. Tabellen visar antalet tillfrågade som tycker varje enskild aktivitet är acceptabel att genomföra på en kyrkogård.

Vad gör folk på en kyrkogård?

En överväldigande del (72%) av de enskilda besöken på kyrkogården utgjordes av besök vid gravvårdar, vilket vanligtvis innefattade tändning av ljus och/eller lämning av blommor.

Besök vid specifika högtider, främst alla helgons dag, var liksom besök av huvudsakligen ceremoniell karaktär, som begravningar, också tämligen vanliga (35%).

En mycket vanlig aktivitet utgjordes av promenader (24%). Anledningen till att kyrkogården valdes för detta ändamål var vanligtvis att miljön upplevdes som lugn, rofylld och avkopplande.

Flera personer angav att de besökte kyrkogårdar eftersom de uppskattade hur platsen såg ut, bland annat i form av blomsterprakt och växtlighet. Några tyckte att det var intressant med gravstenars information, alltså dess historiska värde. En mindre andel använde platsen för motion, eftersom den utgjorde närmast tillgängliga grönyta.

Beträffande frågan om vad som är acceptabelt att göra på en kyrkogård, fanns det ingen tydlig skillnad mellan om kyrkogården hade en tillhörande kyrka eller inte. Motsvarande gällde även i fallet om kyrkogården var belägen på landsbygden eller i en stad. En viss skillnad kunde dock konstateras mellan en modern respektive äldre kyrkogård, liksom i fallet med en stor eller liten kyrkogård.

Intervjusvar

Pär Westin² är avdelningschef för Stockholms kyrkogårdsförvaltning, som är en kommunal förvaltning med ansvar för 11 begravningsplatser och kyrkogårdar.

² Pär Westin, Avdelningschef Stockholms kyrkogårdsförvaltning, E-post intervju, 2016-04-28

Westin har besvarat frågorna ur ett generellt perspektiv, för stadens alla kyrkogårdar och begravningsplatser.

Vilka utskrivna regler gäller på din kyrkogård?

”Stockholms kyrkogårdsförvaltning är en kommunal angelägenhet med allmänna begravningsplatser där gäller stadens lokal ordningsstadga.”

Finns det några oskrivna regler?

”Det handlar om att uppträda på ett sådant sätt att det inte väcker anstöt, att visa den hänsyn platserna kräver.”

Vad upplever du att människor använder kyrkogården till?

”Framst att besöka avlidna anhörigas gravplatser, men också för att finna ro och kontemplation.”

Pär Westin fick även svara på vad som är vanligt förekommande på Stockholms kyrkogårdar. Han svarade att det som förekommer ofta är motion, lugn och rask promenad samt sitta på bänk/mark. Aktiviteter som lek och bollsport var däremot ovanliga.

Diskussion

Syftet med uppsatsen var att ta reda på hur kyrkogårdar används i dag, om de kommer att kunna användas som rekreationsområden och människors syn på det. Frågan jag ställde var ”vad kan en kyrkogård ha för användning, kan denna komma att förändras med tiden och om så sker, på vilket sätt och varför?” Enkäten gav ett tydligt svar angående kyrkogårdens användning, samt bidrog med att visa att de tillfrågade människorna i stor omfattning har en traditionell syn på kyrkogårdens nyttjande; att kyrkogården främst ska användas till sorgearbete. Intervjun stärkte sedan enkätens resultat. Värt att ha i åtanke är att kyrkogårdens användning och betydelse har varierat under hela dess existens (Lundquist 1992, ss. 15-30). Enkäten är en samtida studie, men i och med att en mycket stor andel av de som svarade är unga, ger den även en indikation på vilka uppfattningar som kan komma att vara tongivande under de närmaste 50-60 åren.

Enkäten visar på en uppenbar konsensus, totalt sett, vilket är något förvånande. Det är knappt någon noterbar skillnad mellan svaren för olika åldersgrupper, om den tillfrågade bor på landet eller inne i staden eller är religiös respektive icke-religiös. Det talar för att det i grund och botten handlar om en klart konservativ syn på vad man egentligen bör göra på en kyrkogård, som i så fall till stor del förblivit opåverkad, i generation efter generation, trots genomgripande förändringar inom andra områden i samhället och att samhället som helhet blivit alltmer sekulariserat de senaste decennierna. Det är tydligt att de flesta vill visa hänsyn till de som sörjer. Vissa väljer att uppträda extra försiktigt eftersom de är osäkra på om det finns oskrivna regler som de bör rätta sig efter. Detta talar för att synen på acceptabelt uppträdande inte kommer att förändras i någon nämnvärd utsträckning under överskådlig tid. Även om upplevelsen får en större betydelse i framtiden, kommer dagens unga att vara morgondagens gamla om 50-60 år, med troligen bibehållen uppfattning.

Även om svenska kyrkogårdar under flera århundraden inspirerats av Englands kyrkogårdar och parker (Lundquist 1992, s.19) visar enkätsvaren att det i dagsläget finns en tydlig skillnad mellan Sverige och Storbritannien i synen på lämpligt uppträdande på kyrkogårdar. Det är uppenbart att det i Storbritannien finns en vidare syn på vad en kyrkogård kan användas till, dels i form av gamla

oanvända kyrkogårdar som förvandlats till offentliga rekreationsområden och dels i form av stängda kyrkogårdar som omvandlats till fristäder för djurliv (a.a., s.7). Det handlar om en förändring som skett under en lång tid – flera generationer. Enkätsvaren ger vid handen att den skillnad i synsätt som i dagsläget finns mellan Sverige och Storbritannien knappast kommer att minska i någon påtaglig omfattning under de kommande 60-70 åren, d.v.s. motsvarande åldersskillnaden mellan äldsta och yngsta åldersgrupp i enkäten.

Emma Hanssons studie (Hansson 2013 s.31) visar visserligen att förvaltningar är positivt inställda till att kyrkogårdar används för rekreation och att influenser från andra kulturer och förtätning av städer lett till att kyrkogården i allt större utsträckning används i rekreativt syfte, men en väsentlig förutsättning för att en stor förändring ska ske är att användarna, d.v.s. allmänheten, också vill det. Resultatet från enkätundersökningens talar för att en snar och stor förändring inte är att vänta, utan att det istället handlar om en successiv anpassning till nya förhållanden under flera decennier.

Det svenska samhället har genomgått mycket genomgripande förändringar de senaste 50-60 åren och minst lika mycket är att förvänta sig de kommande 50 åren: kraftig befolkningstillväxt, demografisk förändring, urbanisering, klimatförändring och ett mer mångkulturellt samhälle.

Kraftig befolkningstillväxt (Statiska centralbyrån 2009, ss.15, 16, 18), i kombination med demografisk förändring (Statiska centralbyrån 2009, s.16), leder både till att befolkningen ökar kraftigt och att andelen äldre blir väsentligt större än tidigare. Detta kommer i sin tur leda till att vissa befintliga kyrkogårdar behöver byggas ut och nya tillkomma.

Urbanisering (Wikner 2009, s. 3), riskerar att leda till begravningsplatser som sällan besöks av den utflyttade befolkningen. Med tiden innebär det att kyrkogårdarna kan komma att förfalla, snarare än att utgöra grönområden som även kan användas för avkoppling och rekreation.

Klimatförändring (SMHI 2004, s.4 och Möller 2014, ss. 4-5) kommer troligen att innebära kyrkogårdar med uppbyggda vallar, många anlagda dammar och utplanterad tålig grönska, vilket kan leda till en successivt förändrad syn på vad som är lämpligt att göra på kyrkogården.

I det mångkulturella samhället är avsikten att tillhandahålla gemensamma begravningsplatser oavsett trosuppfattning. Det är dock troligt att åtminstone delar av kyrkogårdarna kommer att få olika prägel, såväl gällande utsmyckning i form av gravstenar som i form av växtlighet och vegetation (Tottmar 2016). I förlängningen kan det också leda till en skillnad mellan vilka aktiviteter som är tänkbara att utföra på kyrkogårdar, beroende på vilken geografisk yta det handlar om.

Nämnda exempel på framtida förändringar kommer att leda till att befintliga kyrkogårdar behöver förändras och byggas ut, ytorna delvis få en ny utformning och förhållningsregler möjligen behöva tillkomma, revideras eller förtydligas. Mot bakgrund av detta, ligger det nära till hands att förvänta sig en successivt förändrad syn på vilka aktiviteter och vilket beteende som är acceptabelt på en kyrkogård. Enkätsvaren ger dock ingen bild av i vilken omfattning det kommer att ske eller när, eftersom respondenterna inte behövt ta ställning till tänkbara alternativ kopplade till möjliga framtida förändringar.

Trenden med att yngre människor föredrar jordbegravning istället för kremation är tydlig (Mellergårdh 2013). Det talar för ett bekräftande av en mer konservativ syn på vad som är acceptabelt att göra på en kyrkogård, eftersom det leder till ett bevarande av den traditionellt utformade kyrkogården.

Enkäten visar att många använder kyrkogården, eller upplever den, på samma sätt som man gör beträffande ett grönområde eller park. Man finner lugn och ro, promenerar och vistas där huvudsakligen för upplevelsens skull. Platsen upplevs helt enkelt som vacker. Mycket talar för att upplevelsen, framförallt i form av att kunna vistas på ytor som tilltalar själen, blir ett positivt komplement till det primära syftet med besöket på kyrkogården – att sörja och visa respekt för avlidna. Det finns dock inget i svaren som pekar på att helt nya aktiviteter eller beteenden kommer att bli acceptabla, enbart för att de blir möjliga att utföra.

Emellertid behöver människan få tid på sig att anpassa sig till förändringar. Ett sätt att åstadkomma detta är att blanda det nya med det familjära gamla för att göra det lättare för personer att ställa om sig; utfört så här kan förändring till och med ses som något positivt. Det är alltså möjligt men det kan ta tid (Carmona et al. 2010, s.425), vilket enkätsvaren tyder på.

I slutändan är det svårt att säga hur framtidens kyrkogårdar kommer att se ut och användas, men troligen kommer det inte att ske några större förändringar under de närmaste åren. Det är dock sannolikt att människan till slut kommer att påverkas av effekterna av den pågående förtätningen och de minskade grönyterna. Döden är trots allt en konstant faktor i vårt samhälle så kyrkogården kommer troligtvis inte att försvinna, dock kan dess utformning förändras i takt med förändrade ideal och formspråk, men i slutändan är det viktigt att ha i åtanke att kyrkogården inte bara är till för de döda utan även för de levande.

Metoddiskussion

Den förhållandevis sneda könsfördelningen bland de som svarade, 76% kvinnor respektive 27% män, utgör en möjlig felkälla. Det faktum att det inte gick att utläsa någon skillnad i svaren mellan könen, samtidigt som antalet svar från männen trots snedfördelningen var tämligen många, talar för att den bild som framträdde trots allt speglar rådande uppfattningar på ett bra sätt.

En annan möjlig felkälla handlar om hur representativt urvalet egentligen var, dels med tanke på geografisk spridning och dels med hänsyn till trosbekännelse och kulturell bakgrund. Eftersom svaren huvudsakligen härrör från några få geografiska områden, går det inte att med säkerhet säga att resultatet speglar det svenska samhället i stort. På samma sätt finns det anledning att tro att livsåskådningar som till exempel Islam och Judendom inte kommit till tals i en utsträckning som motsvaras av deras andel av den svenska befolkningen. Sammantaget innebär det att andelen respondenter som enbart kan tänka sig traditionella jordbegravningar sannolikt är lägre än vad som är fallet i samhället i stort. Det innebär i sin tur att den konservativa syn på acceptabelt beteende på en kyrkogård som framträdde via enkäten inte var överdriven, snarare tvärtom.

Det är även möjligt att de som svarat på frågorna tolkat dem på olika sätt, exempelvis i form av vad begreppen bollsport respektive motion innebär rent konkret för dem. Vissa personer uppfattar det förmodligen som fysiska aktiviteter av lätt karaktär, utförda under begränsad tid, av enskilda individer eller mindre grupper. Samtidigt kan det finnas andra som tolkar det som stora grupper av människor som är både mycket aktiva och högljudda under lång tid. Effekten av denna felkälla hade blivit mindre om tydliga definitioner och avgränsningar beträffande vissa begrepp hade lagts in i enkäten. Likaledes påverkar valet av frågor; hade det varit en stor skillnad om personerna fått svara på frågan om vad de

skulle vilja göra på platsen, hur de upplevt det om kyrkogården var utformad för att tillmötesgå flera olika funktioner eller om de exempelvis kunde tänka sig att använda kyrkogården som grönområde om det inte fanns någon annan grönyta inne i staden?

Enkätfrågorna valdes i syfte att vara korta, enkla och göra det möjligt att få en tydlig bild av rådande synsätt. Samtidigt innebar det en begränsning, eftersom de som svarade inte gavs möjligheten att själva lägga till och beskriva aktiviteter och beteenden som är viktiga för dem. Det är dock inte troligt att det har påverkat resultatet i någon väsentlig utsträckning, eftersom svarsalternativen tagits fram för att täcka in vad som i dagsläget är rimligt tänkbara aktiviteter.

Det hade varit önskvärt att få bild av på vilket sätt som framtida förändringar kan komma att påverka synen på acceptabla aktiviteter på en kyrkogård. För att det skulle ha varit möjligt, hade det dock krävts ett flertal frågor av tämligen komplex karaktär, där respondenterna först hade behövt beakta olika tänkbara scenarier (klimatförändring, befolkningstillväxt, demografisk förändring, med mera), för att därefter försöka ta ställning till i vilken mån den möjliga förändringen skulle förändra deras syn på acceptabelt beteende. Det hade krävt enkla och tydliga definitioner av de flesta begreppen, för att minimera risken för missförstånd och tolkningsfel. Dessutom hade fritextsvar behövts, för att göra det möjligt att beskriva eventuellt förändrad syn på beteendet. Sammantaget hade det förmodligen lett till avsevärt färre svar än vad som nu blev fallet, eftersom många hade avstått från att besvara enkäten i sin helhet på grund av komplexiteten.

Det saknades en fråga i enkäten om respondenternas inställning till typ av begravning; jordbegravning eller kremation. Därmed har det inte varit möjligt att urskilja om det finns någon skillnad i inställning till detta mellan olika åldersgrupper. Eftersom så verkar vara fallet enligt några källor, hade det varit intressant att kunna få det belagt och möjligen även kunna koppla det till respondenternas syn på acceptabelt beteende på en kyrkogård. Samtidigt är det dock svårt att avgöra vad ett sånt ställningstagande har för betydelse på lång sikt för främst unga människor, eftersom det ger en konkret bild av inställningen i dagsläget. En sådan syn kan mycket väl komma att förändras över tid, i takt med olika genomgripande förändringar av samhället i övrigt.

Den valda metoden rörande utskick av enkätfrågor hade både fördelar och nackdelar. En fördel var att det nådde många samt riktades till personer som i stor utsträckning var villiga att svara på frågorna, vilket gav en hög svarsfrekvens.

Felkällorna hade dock kunnat vara färre och möjligheterna att dra slutsatser beträffande eventuella framtida förändringar betydligt bättre, om enkäten istället hade kunnat riktas till en i förväg utvald målgrupp. Den utvalda gruppen skulle i så fall lämpligen ha utgjorts av ett statistiskt representativt urval av befolkningen, såväl avseende kön, geografisk hemvist, ålder och trosuppfattning/kulturell bakgrund. Samtidigt finns det en svårighet med ett sånt upplägg: en uppenbar risk är att endast en mycket liten del av mottagarna väljer att svara. Därigenom måste den initiala målgruppen göras mycket stor, för att det med säkerhet ska kunna gå att genomföra en analys baserad på tillräckligt många svar.

Det är generellt ganska svårt att få personer att avsätta tid för att besvara frågor via en intervju, framförallt om frågorna är många; endast en av de fyra tillfrågade kyrkogårdarna (Stockholm) svarade på frågorna. Lunds pastorat svarade att de skulle återkomma med svar, men dessa uteblev. Det hade givetvis varit önskvärt att få in ett större svarsunderlag, men i den här undersökningen utgjorde intervjun

ett komplement till enkätundersökningen och inte en fristående informationskälla, varför svaren ändå får anses vara tillräckliga.

En fördel med enkätundersökningen är det faktum att uppsatsen utgått från allmänhetens perspektiv, i och med att det är allmänheten som kommer att vara brukarna av dessa områden. Att se hur människor faktiskt använder ytorna i kontrast till hur de uppfattar att de används är ett sätt att få en insikt i hur användningen kan komma att förändras.

En annan styrka med enkätundersökningen är den höga andelen svar, samt det faktum att 341 av 610 svarande tillhör åldersgruppen 20-29 år, vilket både ger en tydlig bild av det synsätt som råder bland unga människor i dagsläget och en indikation på vad som kan komma att gälla om 50-60 år, då denna grupp blivit gammal.

Referenser

- Ahlman, K. & Samuelsson, T. (2016). *Kremations statistik 2015*. Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund (Kremations statistik). Tillgänglig: <http://www.skkf.se/sites/default/files/pagefiles/skkf-krem-statistik-2015.pdf> [2016-04-22]
- Alexandersson, H. (2004). Översvämningar i Sverige. *Variationer och trender i nederbörden 1860-2003*, faktablad nr 21, s. 4. Tillgänglig: http://www.smhi.se/sgn0102/n0205/faktablad_oversvam.pdf [2016-05-17]
- Boverket (2012). *Grönstruktur i landets kommuner*. Karlskrona: Boverket. (ISBN pdf: 978-91-87131-38-7 eller Dnr: 1422-2629/2012) Tillgänglig: <http://www.boverket.se/globalassets/publikationer/dokument/2012/gronstruktur-i-landets-kommuner.pdf> [2016-05-17]
- Boverket (2010). *Låt staden grönska – klimatanpassning genom grönstrukturen*. Karlskrona: Lenanders grafiska. Tillgänglig: <http://www.boverket.se/globalassets/publikationer/dokument/2010/lat-staden-gronska.pdf> [2016-05-12]
- Carmona, M. Tisdell, S. Heath, T. & Oc, T. (2010) *Public places urban spaces, the dimensions of urban design*. 2. ed. Oxford: Elsevier
- Fact five: death* (2005). Suzan Gunillasdotter Collins. [Radioprogram] Producent: UR. Tillgänglig: <https://uraccess.net/products/101682> [2015-05-18]
- Gustafsson, M. (2008). Minneslund blev översvämmad. *Mitt i Södra Roslagen*, 11 mars. Tillgänglig: <http://arkiv.mitti.se:4711/2008/11/sodra-roslagen/MISR10A20080311SRV1.pdf> [2016-04-20]
- Hansson, E. (2013). *Kyrkogårdsrekreation – problem, möjligheter och utvecklingsområden*. Tillgänglig: http://stud.epsilon.slu.se/5312/11/hansson_e_130305.pdf [2013-03-05]
- Karlsson Ambrose, P. (2014). Till salu: kyrkogård med naturskönt läge. *Kyrkans tidning*, 11 december. Tillgänglig: <http://www.kyrkanstidning.se/debatt/till-salu-kyrkogard-med-naturskont-lage> [2016-04-21]
- Kulturmiljölager (1988). Stockholm. (SFS 1988:950). Tillgänglig: http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Kulturmiljolag-1988950_sfs-1988-950/
- Larsdotter, A. (2008). Populärhistoria. *När Sverige blev kristet*, vol 6/2008. Tillgänglig: <http://www.popularhistoria.se/artiklar/nar-sverige-blev-kristet/> [2016-04-18]
- Lundquist, Kjell. (1992). Från beteshage till trädgård – kyrkogårdens historia. I: Bucht, Eivor. (red), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*. Alnarp: Movium. Sid. 12-34
- Löhmus Sundström, M. (2015). *Grön infrastruktur och hälsa i stadsmiljö*. Folkhälsomyndigheten. (Barns och ungas hälsa 2015). Tillgänglig: <https://www.folkhalsomyndigheten.se/documents/publicerat-material/konferensdokumentation/barns-och-ungas-halsa-2015/gronstrukturer-halsa-mare-lohmus-sundstrom.pdf> [2016-04-13]
- Mellergårdh, G. (2013). Fler unga väljer jordbegravning. *Dagen*, 21 augusti. Tillgänglig: <http://www.dagen.se/livsstil/fler-unga-valjer-jordbegravning-1.105834> [2016-04-13]

- Möller, H. (2014). SKKF Kyrkogården. *Arvika har stärkt sin beredskap*, april nr 2. Tillgänglig: http://www.skkf.se/sites/default/files/pagefiles/kg_2_2014.pdf) [2016-04-11]
- Petersson, A. & Reimers, E. (2015). *Den framtida begravningsplatsen*. I: Rikskonferensen 2015 (ss. 29-41). Karlstad. Tillgänglig: http://www.skkf.se/sites/default/files/editorial/den_framtida_begravningspl_med_pettersson_och_reimers.pdf [2016-04-16]
- Röstlund Jonsson, C. (2015). Glest mellan gravarna på Söderorts bortglömda bengård. *Stockholm direkt*, 15 juni. Tillgänglig: stockholmdirekt.se/tidningen-hammarbyskarnack/glest-mellan-gravarna-pa-soderorts-bortglomda-bengard/aRKofo!iqB0KZ2zMVV1Q69cduUUw [2016-05-17]
- Smålandsposten (2015). Allt fler icke-troende i världen. *Smålandsposten*, 30 mars. Tillgänglig: <http://www.smp.se/sverige-varlden/allt-fler-icke-troende-i-varlden/> [2016-05-17]
- Statiska centralbyrån (2016). *Befolkningsutveckling 1900–2015 och prognos 2016–2060*. Statiska centralbyrån. (BE18 - Sveriges framtida befolkning) Tillgänglig: http://www.scb.se/sv/_Hitta-statistik/Statistik-efter-amne/Befolkning/Befolkningsframskrivningar/Befolkningsframskrivningar/14498/14505/Aktuell-befolkningsprognos/Sveriges-framtida-befolkning-20152060/273426/ [2016-04-10]
- Statiska centralbyrån (2009). *Sveriges framtida befolkning 2009-2060*. Örebro: SCB-tryck. Tillgänglig: http://www.scb.se/statistik/_publikationer/BE0401_2009I60_BR_BE51BR0901.pdf [2016-04-18]
- Stockholms stad (2013-11-12). *Kyrkogårdar och begravningsplatser*. Tillgänglig: <http://www.stockholm.se/FamiljOmsorg/Begravning-och-kyrkogardar/Kyrkogardar-och-begravningsplatser/> [2016-04-19]
- Svenska kyrkan (2012-07-08). *Kyrkogårdens historia - från gravkullar till minneslundar*. Tillgänglig: <https://www.svenskakyrkan.se/kyrkogardens-historia---fran-gravkullar-till-minneslundar> [2016-04-21]
- Svenska kyrkan (2016-03-29). *Kyrkogårdsvandringar*. Tillgänglig: <https://www.svenskakyrkan.se/uppsalakyrkogardar/kyrkogardsvandringar> [2016-04-18]
- Svenska kyrkan (2013-02-14). *Ordningsregler*. Tillgänglig: <https://www.svenskakyrkan.se/partillekyrkogardsforvaltning/ordningsregler> [2016-05-09]
- Sveriges begravningsbyråers förbund (2009). *Mångkulturella begravningssskick*. Stockholm: SBF. [Broschyr] Tillgänglig: <http://www.jarvaprojektet.se/content/2.dokument/75.jarva-begravningsplats/H%C3%A4ftet%20Olika%20kulturers%20traditioner%20och%20cermonier%20vid%20begravning%20utgiven%20av%20Sveriges%20Begravningsbyr%C3%A5ers%20F%C3%B6rbund.pdf> [2016-05-02]
- Sveriges begravningsbyråers förbund (2014). *Val av begravningsplats*. Tillgänglig: <http://www.begravningar.se/att-ordna-begravning/val-av-begravningsplats> [2016-04-28]
- Sveriges kommuner och landsting (2015). *Dokumentation: förtätning av städer*. Tillgänglig: <http://skl.se/tjanster/kurserochkonferenser/dokumentation/alldokumentation/dokumentationfortatningavstader.5304.html> [2016-05-01]

- Sörensen, A.B. & Wembling, M. (2008). Kyrkogården – en minnenas trädgård. *Utemiljö*, vol. 4/2008, ss. 2-5. Tillgänglig: <http://www.movium.slu.se/produkter-amp-tjanster/faktablad?article=kyrkogarden-en-minnenas-tradgard&page=6> [2016-05-17]
- Tottmar, M. (2016). Nu ska begravningsplatsen på Järvafältet bli verklighet. *Dagens Nyheter*, 29 mars. Tillgänglig: <http://www.dn.se/sthlm/nu-ska-begravningsplatsen-pa-jarvafaltet-bli-verklighet/> [2016-05-17]
- Västerbro, M. (2014). Populärhistoria. *Sista pesten i Stockholm*, vol 9/2014. Tillgänglig: <http://www.popularhistoria.se/artiklar/nar-sverige-blev-kristet/> [2016-04-11]
- Wikner, G. (2009). *Den demografiska öknen sprider sig över Sverige - Konsekvenser av befolkningsutvecklingen fram till 2018*. Stockholm: Svenskt näringsliv. Tillgänglig: svensktnaringsliv.se/migration_catalog/Rapporter_och_opinionsmaterial/Rapporter/den-demografiska-oknen-sprider-sig-over-sverige_529959.html/BINARY/Den%20demografiska%20%C3%B6knen%20sprider%20sig%20%C3%B6ver%20Sverige [2016-05-10]
- Worpole, K. (2007). *Cemeteries, churchyards and burial ground*. London: Commission for Architecture and the Built Environment. Tillgänglig: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20110118095356/http://www.cabe.org.uk/files/cemeteries-churchyards-and-burial-grounds.pdf> [2016-05-12]